

Altay Ateş Kültünün Türk Halkları ve Buryatlarla Etkileşimi

Yunus Emre Tansü¹

Filiz Sofuoğlu Babayev²

Özet

İnsanlar, eski devirlerden bu yana ateşin içinde tanrısal bir güç barındırdığına inanmışlardır. Ateşin onları soğuktan koruması, yemeklerini pişirmede kullanılması, yakıp yok etme gibi pek çok özelliği antik toplumlarda hayranlık uyandırmıştır. Bu hayranlık ise zaman içerisinde yaşanmışlıklara birleşerek ateş kültürünü oluşturmuştur. Bu kültürün ne zaman doğduğuna dair bilgiler bulunmamaktadır. araştırmalara göre Geç Tunç çağından bu yana yapılan ateş ritüellerinin ağırlıklı olarak kadın ve çocuklarla ilgili olduğu düşünülmektedir. Bu görüşlerden yola çıkarak ateş kültürünün tarihinin çok derinlere dayandığını söylemek yerinde olacaktır. Ateş insanın doğumunda ölümüne kadar pek çok formda arınmayı simgelemiştir. Şaman ritüellerinde ise ateş ve ocak koruyucu olarak yeni birtakım değerler kazanmıştır. Türk mitolojisinde ateşle ilgili çok efsaneler vardır. Altaylılara göre ateşi büyük tanrı Ülgen keşfetmiştir. Bu sebepten dolayı ateşe karşı büyük saygı göstermektedirler. Başta Altay Türkleri olmak üzere pek çok Türk halkı ve Buryatlar gibi topluluklar, ateş kültürünün ortak pek çok özelliğini bünyesinde bulundurmaktadır. Ateş kültürünün ortak köklerinin ilk örneklerine, Altaylılar ve Altay bölgesinde yaşayan Buryat halkı arasında rastlanıldığı görülmektedir. İki toplulukta kendi içinde bu kültürel yönelik pek çok ortak gelenekler oluşturmuşlardır. Türk kuşağına yayılan Ateş kültürünün etkilerini sadece Altay bölgesi ve komşularıyla değil bugün Anadolu coğrafyasında da belirgin olarak görülmektedir. Altay Türklerinde komşuların yeni evlenen gelinin evine yakacak getirip ocağın hiçbir zaman sönmeyin diye dua etme gelenekleri bugün Anadolu'nun pek çok Türkmen köyünde aynı mantıkla da yapıldığının görülmesi bu duruma örnek olarak

1 Doç. Dr. Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ytansu@gmail.com
ORCID 0000-0002-6183-5302.

2 Doktora öğrencisi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD
sofuoglufliliz@gmail.com. ORCID ID 0000-0001-5561-4323.

gösterilebilir. Çalışmamızda ateş kültürünün Altay Türkleri diğer Türk halkları ve Buryatlar arasında bıraktığı etkileri üzerinde durularak erken dönemlerden bugüne kadar Türkler için Ateşin anlamı ve yaşatılmaya devam eden pek çok ateş kültü özellikleri aktarılmaya çalışılacaktır.

1. Giriş

İnsanlık tarihinin doğuşundan bu yana doğa ve insan bir bütün halindedir. Bu bütünlük ile baktığımızda ateş, su, toprak, hava gibi elementler hemen hemen her kültür için kutsallık arz etmiştir. Dolayısı ile Ateş elementi de pek çok toplum tarafından kutsallaştırılmıştır. Eski Türklerde ateş-ot ve ocak kelimeleri birbiriyle hem köken hem de anlam açısından doğrudan alakalıdır. Ocak od/ateş iyisi ile ilgili kabul edilip bir kült oluşturulmuştur. Örneğin, gece ocaktan ateş verilmemesi, ocağa su dökülerek söndürülmemesi, ocağa tükürülmemesi gibi ocağın ateşi kömürü ve külü ile ilgili pek çok ritüeller Türk inançlarında görülmektedir. Hatta, insanlar arasında ateşe bakılarak geleceği okuyup ateşin yanış şeklini anlamlandırarak fal tarzı çıkarımlar yapıldığı da bilinmektedir.³ Geleneksel Türk ev mimarisinde evin merkezinde yer alan ocak istikrarın simgesi ve dünyanın mevcut özelliklerinin yansıması olarak görülmektedir. Güney Sibirya Türklerinin inançlarına göre evin dini merkezi olan ve evin düzenini sağlayan ocak; kutsal dağ, kutsal ağaç, Demirkazık (kutup yıldızı) gibi Tanrı ile iletişim merkezi olup aynı zamanda ateş iyelerinin yaşadığı yerdir. İyiliksever ruhlar arasında sayılan ateş ve ocak iyelerinin insanları kötülükten, çocukları ve hayvanları musibet ve hastalıklardan koruduğuna inanılmaktadır. Hakaslarda ise ateş bağışlayıcı, hoş görülü bir ev sahibi ve kötülerin terbiye edicisi sıfatlarıyla ön plana çıkmaktadır.⁴ Sadece Türk mitlerinde değil Dünyada pek çok ulusun tarihinde ateşin yeri vardır. Örneğin; Kızılderililerin ateşte yürüme ritüelleri olduğuna dair bilgiler aktarılmaktadır.⁵ Yine Kızılderililer rüzgârı durdurmak ya da estirmek için ateşin kullanıldığı birtakım büyüler yapmaktaydılar. Haida Kızılderilileri, serin bir rüzgâr esmesini istediğinde oruç tutup bir kuzgun vururlardı. Sonrasında bir ateş yakarak vurdukları bu kuzgunu ateşin üzerinde ütüp deniz kıyısına giderek yanık tüyleri rüzgârın esmesini istedikleri yönde denizin yüzeyine dört kez süpürürlerdi. New Britain de ise büyücüler, rüzgâra hükmetmek için belli bir yönden rüzgâr estirmek istedikleri zaman devamlı şarkı söyleyerek havaya yanmış kireç serperlerdi. Kireç tozunun en kalın olarak düştüğü noktada bir ateş yakılıp şarkı söylenerek

3 Kalafat Yaşar, *Gregoryen Türklerde Halk İnançları*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2012. s.75.

4 Ergun Pervin, *Sibirya Türklerinin Destanlarında İyeler, Kömen Yayımları*, Konya, 2019. s.117.

5 Winder Belinda, Positive aspects of fire: Fire in ritual and religion, (*The Irish Journal of Psychology*), Vol. 30 No. 1, November 2012, 5-19. s.11.

bu ateşin çevresinde dönerlerdi. Son olarak ise külleri toplayıp suyun yüzüne serperlerdi.⁶ Ünlü Yunan efsanesine göre ise, Prometheus adında eski Yunan çağında Titan denilen gökle yer soyundan gelme yarım tanrılar vardı. O çağlarda insanlar arasında ateş yakmak bilinmemektedir. Ateş, ancak göklerde tamamen tanrılara özel bir şeydi. Rivayete göre, Tanrıça Athena ile birlikte insanların balçıktan yaratılmasında birinci derecede rolü olan Promethe'nin acıdığı insanlara büyük güç vermek için gökten ateş çalarak yere indirdiği ve buna kızan baş tanrı Zeusun, Promethe'yi zencirle Kaf Dağı'nda bir kayaya bağlattığı ve her gün bir kartalın gelip ciğerini yemeye başladığı aktarılmaktadır. Nihayetinde ise yarım tanrılardan Yunan kahramanı Herakles (Herkül), kartalı okla vurup Promethe'yi esir eden zincirleri kırarak onu hürriyete kavuşturduğuna inanılmaktaydı. Bu efsaneden de Ateş yakan ilk insanın tanrı kudreti bularak insanlar tarafından tanrılaştırıldığı anlaşılmaktadır.⁷ Yunan ve Roma mitolojilerinde ateşin önemi efsanelerde tanrı ve tanrıçaların iç içe geçmesinde açıkça görülmektedir. Cennetten ateş fırlatırken insanlara da ateş veren Zeus'un ateşi engellemesi yıldırımların şekli ve bunun sonucunda Prometheus'un tanrılardan ateş çalması ve onun kaderi bugün birçok kültürde arketipsel bir mit olarak kutsanmıştır.⁸ Ateşin yakıcı ve yıkıcı gücü ve parlaklığı dini törenlerde çeşitli ritüellere ilham kaynağı olmuştur. Antik Yunan ezoterik geleneklerinde Ateşle ölmek kahramanlık statüsüne giden önemli bir yol olarak görülmektedir. Özellikle ise yıldırım çarpması ile olan ölüm ölümün en saf hali olarak kabul görülmekteydi. Ateşin her kültürde öylesine sağlam bir yeri vardır ki Ermenilerin de Vahang adında ateş tanrıları olduğu bilinmektedir. Yine Japonların da Hi-No-Kagu-Tsuchi-no kami olarak adlandırılan Ateş tanrısına taptikları görülmektedir.⁹ Bir diğer örnek ise Antik Trakya bölgesinde geleneksel olarak yapılan anastenarides¹⁰ ateşin üzerinde yapılan dandır. Bu dans Yunan ve Bulgar (Yunanca: Αναστενάρια, Bulgarca: Нестинарство /Nestinarstvo/) popüler kültürlerinde ateş ritüeli olarak yaygın olarak görülmektedir. Birçok ilkel

6 Ergun Pervin, *Türk Kültüründe Ajaç Kültü*, (Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları), Ankara, 2004. s.36-37

7 Banarlı Nihad Sami, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, Destanlar Devrinden Zamanımıza Kadar, Devlet Kitapları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul,1983. s.3.

8 Winder Belinda, Positive aspects of fire: (Fire in ritual and religion), s.11.

9 Halkias Georgios T, (Fire Rituals by the Queen of Siddhas: The Aparimitayur-homa-vidhinama in the Tengyur, Homa Variations) , The Study of Ritual Change Across The Longue Dure, (Ed; Richard K. Paye and Michael Witzel) *Oxford Universty Press*, 2016.225-245.s.225.

10 20. yüzyılda ritüel Bulgaristan'ın Karadeniz kıyısındaki sahil beldelerinde turistler için yapılmaktadır. Ayınlar, Yunanistan'ın kuzeyinde bulunan beş köyde daha otantik bir biçimde varlığını sürdürmektedir. Örnek; Ayia Eleni, Langadas, Meliki, Mavrolefke ve Kerkinini ve Istranca Dağları'ndaki altı Bulgar köyü Balgari, Gramatikovo, Slivarovo, Kondolovo, Kostı ve Brodilovo.

halklar için güneşin dünyanın ilahi ateşi olarak görülmesi ateşin doğrudan güneş kültü ile ilgili olduğunu düşündürmüştür. Bu nedenle ateşe ibadet anastenaria gibi uygulamalar güneşle bağlantından dolayı antik devirler de önemli bir yer tutmaktadır. Antik çağlarda başlayan gelenekler bugün halen Yunanistan'ın bazı bölgelerinde ateşin üzerinde yürüme ritüeli şeklinde yapılmaya devam etmektedir.¹¹ Bu örneklerle bakıldığında ateşin kutsallığının her topluma farklı temalarda da olsa işlendiği görülmektedir.

Ateş Farsça kökenli bir kelime olarak bilirse de kelimenin kökeninin Türkçe karşılığı Od olarak bilinmektedir. Türkçe od kelimesinden türeyen "Otaş"ın, Farsça'ya "Ataş" olarak geçtiğini sonrasında da ise yine Farsçada "ateş" olarak şekillendiğine dâhil görüşler sunulmaktadır.¹² Ateş genelde bütün kültürlerin içinde farklı formlara bürünerek yer bulmuş olan bir olgudur. Ayrıca dünya üzerindeki farklı toplumlar içinde varlığını sürdüren kült olma özelliği taşıyan oldukça yaygın bir elementtir. Türkler ateşe hep saygı duymuşlardır fakat bu duyulan saygı tapınma olayı ile karıştırılmamalıdır. Ateşin içinde tanrısal bir güç barındırdığına inanmışlardır. Onları soğuktan koruması, yemeklerini pişirilmesini sağlaması, ruhlarını arındırmaları ve yakıp yok etme gibi özellikleri eski toplumlarda hayranlık uyandırmıştır. Diğer Türk halkları gibi Altaylılarda ateşle ilgili olarak özel kurallar geliştirmişlerdir. Ateşi karıştırmama, içine keskin nesnelere atmama, ateşe dokunmama, ateşe alkol serpmeme, çöp atmama, ocak arasında yürümeme gibi inançları bu kurallara örneklerdendir. Altay halkları, yeni ayda misafirleri geldiği zaman onlara ateş ikram ederek yiyeceklerini parçalara bölüp ateşe atıp kutlama yaparlardı.¹³ Antik çağlardan bu yana ateş, Moğol, Tunguz-Mançurya ve Buryat halkları arasında da mutluluğun ana sembolü klanın hamisi olarak görülmektedir. Altay boyları ateşlerini söndürmemeye ve başka bir boya devretmemeye çalışırlardı. Ancak istisnai durumlarda, akrabalarla veya bir kurban için ihtiyaç duyulduğunda ateş paylaşılırdı.¹⁴ Sadece Altaylar da değil bu kültüre benzer kültürlere bugün Anadolu da örneklerini görmekteyiz. Anadolu'nun pek çok köyünde ateşin ocaktan dışarı verilmesi uğursuzluk olarak görmektedir ve eski Türklerin de başka boydan kişilere ateşlerini vermedikleri bilinmektedir.¹⁵

11 Stavros D. Kiotseoglou, Manolis G. Varvouni, Sun Worship, Fire Worship And Fertility Ceremonies In Thrace, Megalithic Monuments And Cult Practices, *Proceedings of the Third International Symposium*, Blagoevgrad, 8-9 September 2020. 454-464. s.454.

12 Kumartaşoğlu Satı, *Türk Kültüründe Ateş ve Ocak Kültü, Kömen Yayınları*, Konya, 2016. s.6

13 Tadysheva N, "Sacred Triad Of Fire-Milk-Tree: (Religious And Mythological Representations Of The Altar-Sayan Türks)", *Journal Of History*. №2 (93). 2019. s.6

14 Afanas'yev N. V. (Yakutsk), *Obraz dukha ognya v traditsionnykh verovaniyakh narodov Sibiri, Sbornik nauchnykh statey «Vserossiyskiy kongress fol'kloristov» 2020*, 320-325. s.319

15 Kalafat Yaşar, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, (Berikan yayınevi), Ankara, 2010. s.186

2. Antik Çağlarda Ateş

Ateş Kültünün doğuşunun ne zaman dayandığı bilinmemektedir. Tunç çağındaki bozkır kabileleri arasında ateş kültünün oldukça geniş olduğuna yönelik gelenekselleşmiş görüşler vardır. Lisakovsk mezarlığının malzemeleri bu durumu büyük ölçüde yansıttığı görülmüştür. Lisakovsk'daki Tunç çağı mezarlıklarında yapılan kazılarda keşfedilen ateşe tapınma belirtileri ve işaretleri Tunç çağı insanının ateşin ruhani yaşamında büyük rol oynadığını ispatlar nitelikte olmuştur.¹⁶ Bu verilerden yola çıkıldığında ateşin tarihinin yeni bir kült olarak değil çok eski devirlerin derinliklerine dayandığını söylemek yerinde olacaktır. İnsanlığın ortaya çıktığı zamandan beri çeşitli halkların mitlerinde ateşin ilk sahibi kadınlara atfedilmiştir. Mitlere göre erkekler ateşi daha sonra almışlardır. Ateşle ilgili mitlerin bu versiyonların da gerçekliğin bazı özellikleri yansıtılmıştır. Tüm eski insanlar için ocağın koruyucusu genellikle kadındır. Bazı mitlerde ise ateşin bir kadının cinsel işleviyle bağlantısına dair imalar vardır. Kuzey halkları arasında ateşin kişileştirilmesi çok karakteristiktir örneğin, ateşin annesi, ocağın hanımı gibi kadın imajı şeklindedir. Genellikle ocağın yakınındaki eski konutlarda bulunan Üst Paleolitik ve sonraki dönemlerin tanınmış kadın figürlerinin tam da bu teze uygun olarak ocağın hizmetçisini temsil ettiğine dair bir görüş vardır. Roma mitolojisinde ocağın ateşi tanrıça Vesta olarak, Yunan mitolojisinde Hestia olarak kişileştirilmiştir.¹⁷ Orta Amerika'nın antik kültüründe de ateş önemli rol oynamaktadır. Bu toplumların çoğunda Ateş önemli bir rol oynasa da Pürepecha¹⁸ grubunun ataları olan Taraskanları bu kültün öncüleri olarak görülmektedir. Antik Michoacanos bölgesinin ritüel yaşamın da ateşin ilkel dönemler den kalma bir öneme sahip olduğu bilinmektedir.¹⁹ Chavín Huantar²⁰ antik kentinde yapılan arkeolojik kazılarda bu kentin anıtsal

-
- 16 Lachkovo M.K, "K voprosu o noyavleniikulta ogryyo u Andronovskikh Plennen" Tuğan Jer, *İstoria Kostanayskoy oblasti v kraevedicheskih İsledovaniakh u Publickistike, Lisakov 2018*, Kostanay, *KTU K Lisakovskiy Muzei İstori i Kultury Verkhного Pritoboliya*, 26-29. s.29.
- 17 Kovalevskiy S.A, (Kuzbasskiy Gosudarstvennyy Tekhnicheskiy Universitet Ognennyye Ritualy V Epokhu Pozdney Bronzy U Naseleniya Irmenskoy Kul'tury, Problem Y Istoriko-Kul'turnogo Razvitiya Ya Drevnikhitraditsionnykh Obshchestv Zapadn) Oy Sıbrı I Sopredel'ny Kh Territoriy, M At Yerialy XIII Zapadno-Sibirskoy Arkheologo-Et Nograficheskoy KonferentsiiK 100-Letiyyu So Dnya Rozhdeniya V.N. Chernetsova, *İzdatel'stvo Tomskogo Universiteta*, 2005, s.308.
- 18 Purépecha , Meksika'nın Michoacán kentinin kuzeybatı bölgesinde ve Cherán ve Pátzcuaro şehirleri yaşayan bir grup yerli insanlar.
- 19 Pereir Gregory , Transforming the Body Fire Rituals Involving the Body in Ancient Michoacán, Mexico, en Vera Tiesler y Andrew K. Scherer (eds), *Smoke, Flames, and the (Human Body in Mesoamerican Ritual Practice)*, *Dunbarton Oaks Research Library & Collection*, Washington D.C, 321-45. s.322.
- 20 Chavín de Huántar, en geç M.Ö. 1200 yılında kurulmuş, M.Ö. 400-500 yılları arasında, İnka öncesi kültüre sahip Chavín topluluğu tarafından işgal edilmiş bir antik kent ve arkeolojik

yapısı ve site çekirdeğindeki tören mimarisi dikkat çekmektedir. Kazılarda ortaya çıkarılan ritüel odalarında evliliklerinin olabilecekleri ve ateş merkezli törenler yapıldığı ileri sürülmektedir.²¹

Genel gözlemlere bakıldığında İrmenler²² de dâhil olmak üzere pek çok antik grubun dışı kısmının ateş kültüne dâhil olduğu görülmektedir. Yakut Türklerinde ateşe ve ateş iyisine kırmızı saçısı yapılırdı. Bu iyeye kaymaklı eklemek atılarak sağlık mutluluk istenirdi.²³ Bugün halen Altaylı ve Yakutlu kadın şamanlara “Ateşi koruyan” anlamına gelen utkan/ udagan ünvanının verilmesi de buna örnek gösterilebilir.²⁴ Maddi üretim alanına kadınların seramik ve bronz dökümhane üretimine katılımı, “ocağın hanımı” imajıyla ilişkili yerli ve kabile kültürüne, evlilik hayatına (yavruların çoğaltılması), anma törenleri ve cenaze törenine yansımıştır. Geç Tunç Çağı’ndaki ateş ritüellerinin ağırlıklı olarak kadın ve çocuklarla ilgili olarak kullanıldığını düşünülmektedir. Sibiry’a’nın eski mezarlarındaki yakılma ayinin, İrmen toplumunun yalnızca yetişkin kısmı (çoğunlukla kadınlar) için kullanılıyor olduğu düşünülmektedir. Bu devirde belli bir yaşa kadar olan çocukların İrmen kolektifinin kadın kısmında büyüdüğü ve kadın tanrıların himayesi altında olduğu bilindiği için çocuklarında birlikte yakılmasında bir çelişki görülmemiştir. Bu durum güneşi ve ateşi dışı yaratıklar olarak kabul eden Sibirya yerlilerinin inançlarıyla tutarlı bulunmaktadır. Eski Sibirya halklarından Ostyakların²⁵ (Khanty) inançlarına göre güneş ve ateş, onlara dünya sakinlerini aydınlatmaları ve ısıtmaları talimatını veren yüce tanrının

sit alanıdır. Sit alanı, Peru’nun Ancash Bölgesi’nde, Lima şehrinin 250 kilometre kuzeyinde, denizden 3,180 metre yükseklikte, Conchucos Vadisi’nin girişindeki Cordillera Blanca sıradaglarının doğusunda yer almaktadır. Chavín de Huantar UNESCO tarafından 1985 yılında Dünya Mirası olarak ilan edilmiştir.[1] Chavín de Huantar antik kentine ait olan kalıntıların bir kısmı, Lima’daki Museo de la Nación’da, bir kısmı da Chavín’deki Museo Nacional de Chavín’de sergilenmektedir.

- 21 Contreras Daniel A, (Not Just a Pyramid Scheme? Diversity in Ritual Architecture at Chavín de Huántar), *Rituals of the Past Prehispanic and Colonial Case Studies in Andean Archaeology* (Ed: Silvana A . Rosenfeld and Stefanie L .Bautista), *University Press of Colorado*, 51-77 s.56.
- 22 İrmen kültürü (Rusça: İrmen kültürü); Batı Sibirya’daki Altay’ın kuzeyinde, Ob nehri orta yolunun bozkır ve orman bozkır bölgesindeki hayvan yetiştiricilerinin olduğu MÖ 9. ila 8. yüzyıllar arasında yerli bir Geç Tunç Çağı kültürüdür. Gelişmiş bronz üretiminin olduğu kültürün anıtları arasında çok sayıda yerleşim yeri ve kurgan mezarlığı bulunmaktadır. Kültür, adını şu anda Novosibirsk rezervuarı tarafından sular altında kalan İrmen kurgan mezarlığından almıştır. İrmen kültürü, 1970 yılında N.L.Chlenova tarafından keşfedilmiş ve tanımlanmıştır. İrmen kültürü dönemi, Karasuk kültüründen güneyden MÖ 1. binyılın başlarında ve daha sonra kuzeyden MÖ 1. binyıldan olmak üzere iki yönlü göç dalgalarıyla dikkat çekmektedir.
- 23 Kalafat Yaşar, *Halk İnançlarından Mitolojiye I*, (Berikan Yayınları), Ankara,2009. s.201.
- 24 Bayat Fuzuli, *Türk Kültüründe Kadın Şaman*, (Ötüken), İstanbul, 2015. s.52
- 25 Ostyaklar (Rusça: Ostyak); Daha önce Rusya’nın Sibirya kentindeki birkaç yerli halk ve dile atıfta bulunmak için kullanılan bir isimdir. Hem Khanty halkı hem de Ket halkı eskiden Ostyaklar olarak adlandırılırken, Selkup halkı Ostyak-Samoyed olarak anılmaktaydı.

iki kızıdır. Bu sebeple erkekler ateş karşısında soyunmaya utanmaktaydılar. Güneş gibi ateşin dışıl ilke ile ilişkisi diğer bazı Sibiryalı halklarında özellikle Nenets, Kets, Evenkler arasında da not edilmiştir. Nivkh'ler, Nanailer, Yukagirler gibi Sibiryalı yerlilerinin Ateş ana hakkındaki fikri uzmanlara göre Sibiryalı nüfusunun en eski ilkel inanç katmanını karakterize eden doğanın anaları kültürünün ayrılmaz bir parçası olmuştur.²⁶ Yine Sibiryalı halklarından Dolganlar, kötü sözün tesirinden kurtulmak için Sögüt dallarından kötü sözlü insanın ağzını temsil eden halkalar yapıp çubuğa geçirerek ateşe tutup “*Senin sözlerin kayboldu sözlerinin gücü yoktur*” ifadeleri ile ateşin yok edici gücünden faydalandıkları bilinmektedir.²⁷

İskit döneminde ateş kültü ile ilgili olarak ise Herodot'un İskit panteonunda baskın bir yer işgal eden eski Yunan ocak yarası Hestia ile özdeşleştirdiği Tabiti²⁸ imgesinden bahsedilmektedir. Önemli bir ritüel olan ateş yakmanın Oset²⁹ etnokültürel geleneğinin bir dizi ayininin zorunlu unsurlarından biri olduğu gerçeğine uzun zaman dikkat çekilmiştir. Bununla birlikte gelenekte maksimum kutsallık özelliği bahşedilen ateş olduğu için yalnızca ocağın ateşi haklı olarak ateş kültürünün gerçek düzenlemesi olarak kabul edilmektedir. Bu içsel kutsallık o kadar büyüktür ve kutsallığının tezahürleri o kadar çeşitlidir ki sıradan ev içi amaçlar için yemek pişirmek, evleri ısıtmak ve genellikle merkezinde bulunduğu yaşam alanını aydınlatmak gibi faydacı kullanımdan yararlanmaktaydılar. Oset geleneğinde ocakla ilgili ayinler çok daha zengin ve çeşitlidir. Nitekim ocakta ve zincirde yemin etmenin adetten olduğu bilinmektedir. Aynı ateş kültürünün Sarmatyalıların ruhani topraklarında da bulunduğu ve çoğu zaman cenaze törenlerin de mezarda ateş yakma kültürünü uygulandıkları bilinmektedir. Ateş kültürünün sistemik yönü, mevcut yasakların yanı sıra ocakla ilgili ritüelleri ve törenleri içermektedir. Tabiti'nin (İskit Hestia), İskitler arasında “İskitlerin Kraliçesi”

26 Kovalevskiy S.A, Kuzbasskiy Gosudarstvennyy Tekhnicheskiiy Universitet Ognennyye Ritualy V Epokhu Pozdney Bronzy U Naseleniya Irmenskoy Kul'tury, 308-309.

27 Dilek İbrahim, “Kült Kavramı ve Söz Kültü”, Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, 95, 2020. s.68.

28 Tanrıça Tabiti ; İskitçe adı Tapayanti dir. Yanan Olan veya Alevli Olan anlamına gelmektedir. Tanrıçanın tanrıçasıdır. Tabiti, tüm İskit tanrıları arasında en saygı duyulandı, ancak İskit sanatında tasvir edilmedi ve bunun yerine, aileden kabileye kadar herhangi bir topluluğun kutsal merkezini oluşturan şömine tarafından temsil edilmiştir. Ocak tanrıçası olarak Tabiti, toplumun, devletin ve ailelerin hamisiydi ve bu nedenle aileyi ve klanı korudu ve yüce otoritenin bir simgesiydi. Bu nedenle kralın kalbi Tabiti ile bağlantılıydı ve Tabiti'nin kendisi de kraliyet gücüyle bağlantılıydı.

29 Osetçe: Osetya'nın yerli bir etnik grubu olan İranlı bir ulustur. Oset, Gürcülerin bu halka verdiği isimdir. Osetlerse kendilerine İron, ülkelerineyse İrişton derler. Osetlerin çoğunluğu Rusya'ya bağlı Kuzey Osetya'da yaşarlar. Gürcistan'la yaşanan savaştan sonra Rusya tarafından bağımsızlığı tanınan Güney Osetya'da yaşamaktadır. Dilleri Hint-Avrupa dil ailesinin İrani Diller koluna bağlı Osetçedir.

olarak adlandırılması araştırmacılara göre tabiti'nin bir eş olarak oynadığı rolü göstermektedir.³⁰ İskitler gibi Asya Hunlarında da Ateş kültü izleri görülmektedir. Emel Esin'in Ulug-ay denen Sin yıldızının gökyüzünde belirgin olarak gözükmesi döneminde Türklerin gök ayını yaptıklarını ve Türklerde ateşe tapma ayin yapıldığı ve ateş ruhunun somut olup hükümdar ayinleriyle ilgisinin bulunduğunu aktarmaktadır.³¹ Hunlar devri için ise, M.Ö. 645 yılına ait aktarılan rivayete göre; Çinin kuzey-batısında yaşayan ve Çinli olmayan göçebelere at kurbanını dağın güney yamacında güneş ve ateş ibadeti ile bağlantılı olarak icra ettiklerini aktarmaktadır.³²

3. Altay Halkları ve Buryatlarda Ateş Kültü

Altaylıların ateşe özellikle avlanma gibi temel gereksinimler için saygı duydukları bilinmektedir. Onlara göre güneş ana, ay da atadır ve güneşi yeryüzünde ateş temsil eder.³³ Cenaze törenlerinde ise ateşin ruh ve ölümler dünyasındaki bağlantıya eşlik etmeye hizmet ettiğine inanırlardı. Altaylılar arasında ateş sadece tanrılar ve ruhlarla değil aynı zamanda boyların koruyucu ruhu olan ocak ile temizleme ve iyileştirme işlevlerine de sahip olduğu bilinmektedir. Ateşin kötü ruhların meskene girmesine izin vermediğine ve bir kişinin kötü düşüncelerini ortadan kaldırdığına ayrıca ölümlerin ruhlarını korkuttuğuna inanılıyordu. Ev eşyaları, yeni doğan bebek beşiği ve ağıllar ateşle tütsülenmekteydi. Hasta bir kişiye tütsü yapılırken ise ardıc ağacı gerekli olup özel bir öneme sahiptir. Ateşle arınırlarken mutlaka ateşe ve onun kişileştirmesi olan Ot-ene'ya (yanan Ateş Ana) iyi dileklerini iletirlerdi. Altaylılar, Ateş anayı bir aile üyesi, aile ve boyun hamisi olarak görerek antik çağlardan beri koruyucu olarak kabul ederek saygı duymaktaydılar. Ateşe saygı, uzun bir tarihsel evrim sürecinden geçmiştir ve sonunda Budist inancının kanonik sistemine bile girmiştir. Aynı zamanda Budizm'de ateş kültürünün olmadığı da bilinmektedir. Tuva halkının da geleneksel kültüründe ateş, öncelikle bir ısı kaynağı olarak hizmet etmiştir ve belirli bir grup insanın bir araya gelmesinin sembolü olarak hareket edip aile birleştirici bir işlev görmüştür. Ancak Tuvaların arkaik ateş tapınma eylemleri olduğu

30 Salbiyev T. K, Skifo-Sarmatskoye Yadro Osetinskoy Religiozno-Mifologicheskoy Sistemy (kul't ognya), "Vladikavkazskiy Nauchnyy Tsentr Rossiyskoy Akademii Nauk Tsentr Skifo-Alanskikh Issledovaniy İm. V. İ. Abayeva, Nartamongæ", Cilt. XIV, Paris, 2019. 237-289. s. 239 241.

31 Esin Emel, *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalıcı Yayınevi, 1979. s.58.

32 Esin Emel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, "Edebiyat Fakültesi Matbaası", İstanbul, 1978. s.38.

33 Gömeç Saadettin, Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet, "Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi", 2003, cilt: XXI, sayı: 33, 79-104 s.86.

bilinmektedir. Örneğin, ateşe bir tanrı olarak hitap eden insanlar, onu ilk olarak yiyecek parçaları ile tedavi etmişlerdir. Aynı zamanda ateşe iyi dileklerde bulunarak ateşten ailenin mutluluğunu, iyiliğini ve korunmasını istemişlerdir. Tuvalılar arasında ateş tanrısı bu dünyanın tüm halkalarını birbirine bağlayan çok yönlü doğüstü bir varlık olarak insanları her türlü beladan korumaktaydı. Bu nedenle eski zamanlardan Tuvalılar ateşe saygıyla davranıp belirli yasaklara da bağlı kalmışlardır. Örneğin; Ateşe kıyılmış yakacak odun atmak imkânsızdı çünkü gürültü ateşi korkutabilirdi. Ateşe odun atılan demir maşaların üzerinden bir kadın asla geçemezdi çünkü bu durum ateşin sahibini çok kızdırdı. Ayrıca ateşe tükürmek, içine ot atmak ve ateşin yanına kötü koku yayan bir nesne bırakmak, gezginci bir yurt ocağına ayak basmak, ateşe saç atmak, ocağın üzerinden atlamamak bilinen yasaklardandır. Hakasların geleneksel inanışlarına göre de ateşin ruhu Ot-ine (yanan Ateş Ana) birçok işleve sahiptir. N. F. Katanov göre, Hakaslarda ateş ruhunun her canlıyı büyüttüğü, ısıttığı ve öldürdüğünü bedeninin toprağa ruhun ise yeryüzünde dolaşan ruh ordularına katıldığını inandıklarını aktarmaktadır. Kadim Hakaslar ateşin ruhuna her zaman saygıyla yaklaşmışlardır. Ailenin ve boyların koruyucusu olarak ana işlevi olarak ateş anayı görmekteydiler. Sibirya'nın diğer Türk-Moğol halkları gibi Hakaslar da kurban ateşi olmadan tek bir yerlinin ortada açıkça kurban yapılamayacağı bilinmektedir.³⁴

Buryatlar, Moğol dili ve kültürünün gelişmesinde etkili olan Sibirya'nın en büyük yerli halk topluluğudur.³⁵ Bu sebeple Buryatlarla Altaylılar arasındaki kültürel alışveriş oldukça önemlidir. Buryatların eski geleneklerine göre kadınlar, kocasının evine ilk gelin geldiğinde her şeyden önce ocağı yakıp üzerine hayvani yağ serpererek ateşin daha da harlanmasını sağlardı. Böylece Ateşin koruyucu gücünün ailenin mutluluğunun daim edip artırmasını sağlayacağına inanırlardı. Buryat Şamanlar düşman ruhları kovmak için ateşe tıslımlı olduğu düşünülen kelimeler söylerlerdi. Yine şamanlar ateşi iyileştirici güç olarak da kullanmaktaydılar. Eski Buryatların inancına göre, ateş saf ve canlı olarak kabul edilirdi ayrıcı en çok saygı duyulan ve günlük olarak gözlemlenen bir elementti. Bu nedenle bir yerden başka bir yere göç eden Buryatlar, sönmemiş ocaktan kalan kıvılcımlardan mutlaka yanlarında almaktaydılar.³⁶ Buryat'lar ateşin, kurbanı ruhlara ve tanrılara

34 Afanas'yev N. V. (Yakutsk), "Obraz dukha ognya v traditsionnykh verovaniyakh narodov Sibiri", 320-321-322.

35 Oyuntungalag Ayushiyn, *Buryaty Mongolü*, "Nachionalnaya Biblioteka RB", Ulan-Ude, 2016. s.3.

36 Manzhigeyev Yi. A., "*Buryatsky Shamanisticheskiye İ Doshamanisticheskiye Terminy*", Izdatelstvo "Nauka", Moskva, 1978. s.37-38.

taşıyacağına inanmaktaydılar. D. S. Dugarov, ateşin Buryatlardaki bu işlevini dünya ağacının ana işlevine benzetip bu inanca yaklaştırmaktadır. Buryat destanındaki dünya ağacı, dünyanın üçlüsünün aracı ve temeli olarak görülmektedir. Beyaz Buryat Şamanizm'inin bazı ayinlerinde ateş ruhunun annesidir. Sonuç olarak, Yukarı, Orta ve Aşağı dünyaların insanları, ruhları ve tanrıları ateşin ruhlar arasında bir araç olarak görürlerdi. Ateş, Buryatlar arasında da dünyanın üçlü sembollerinden biri olarak kabul edilmektedir. Budist doktrininin yayılmasıyla birlikte Şamanistlerin, ateşin ruhuna (Gal tailga) hitap eden ritüel ve törensel eylemleri onların yıllık aile ritüeli olarak Budizm kanonik sistemine de girmiştir. Bu nedenle ibadet ve ateşe saygı töreni sonunda özel sözler okuyabilen kişiler tarafından icra edilmeye başlanmıştır. Gal tailga ritüeli sırasında Buryatlar, ateşin ruhuna hitaben ateş suretlerini deyişler okumaktaydılar. Özel deyişlerin de Buryatlar, ateş ruhundan esas olarak insan mutluluğu, hayatta esenlik, refah, üreme ve akrabalığın genişlemesini istemekteydiler. Buryat kültüründe ateş ruhu geleceğin habercisi ve götücsüsü olarak antropomorfik³⁷ bir görünüme sahiptir. Örneğin, ateşin ruhu Hakaslarda da khonachy adı altında benzer inanış olarak görülmektedir. Sibirya'nın Türk-Moğol halkları (Altaylılar, Tuvalar, Hakaslar ve Buryatlar) arasında ateş ruhunun yüceltilmesi ve tanrılaştırılması, dini döngü, ateşle ilgili fikir ve ritüeller çok eski zamanlara dayanmaktadır. Aynı zamanda inançların ve bazı ritüellerin bir kısmı muhtemelen Türkler ve Moğolların ortak atalarından bir kısmı da etno-kültürel temasların farklı aşamalarının mirası olarak bilinmektedir. Sibirya'nın Moğolca konuşan ve Türkçe konuşan kabilelerinin etkileşimleri, Türkler ve Moğolların ortak atalarından miras kalan ateşin ruhuna dair en eski inanç ve fikirlerden biri de onun kadın formunda temsil edilmesidir. Araştırmacılar bazı ayinler ve inançları örneğin, Buryat Gal Tailga ritüeli ve törensel eylemi ile Tuva ateşi kutsama ayini Ot Dagyyr, tahminlere göre ortak kökenlere sahip olduğu görüşünü savunmaktaydılar. Sibirya'nın Türk-Moğol halkları arasında ateşin ruhu, insanlar, ruhlar ve tanrılar arasında aracı arabulucu olarak temel işleve sahiptir.³⁸

37 *Antropomorfizm ya da insan biçimcilik, insani niteliklerin başka bir varlığa atfedilmesidir.*

38 Afanas'yev N.V. (Yakutsk), "Obraz dukha ognya v traditsionnykh verovaniyakh narodov Sibiri", 323-324.

4. Altay ve Buryatlar'daki Ateş Efsanesi

Türk halklarında ateş kültürünün ortak simgesel köklerinin ve ilk örneklerini Altay ve Buryat halk malzemesi üzerinden sürdürülmektedir. Sibiryalı halklarının geleneğindeki antik antropomorfik ateş ruhunun, benzer ritüel eylemlere sahip aynı efsanelere eşlik ettiği varsayılmaktadır. İlk Selenga Buriat (Kuzey İlk Selenga Buriat (Kuzey Khalkha³⁹) tarihi 1833 yılında D. D. Gempilon tarafından yazılmıştır. Şamanların duaları ve ritüelleri de halk dinindeki dualar ve kutsamaların yanı sıra ateş kültleri ve düğün törenlerindeki şiir ve düzyazı olarak yazıya geçirilmiş ve çok sayıda el yazması halinde kopyalanmıştır.⁴⁰ Ateş kültürünün kökeni ve ateşin anlamı sorununu ise ilk olarak Buryat bilim adamı D. Banzarov “Moğollarda Kara İnanç veya Şamanizm” adlı çalışmasında ele almıştır. Bilim adamına göre ateş kültü Türkler aracılığıyla İran’dan Moğollara gelmiştir. G.N. Rummyantsev, ateş kültürünün hem Moğollar hem de Türkler arasında yaygın olduğunu ve eski zamanlarda halk arasında ortaya çıkmış olabileceğini ortaya atmıştır. Altay ritüel şiirinde, ateşin ruhu dışı bir kişileştirmede görünür ve Ot ene “Ateş ana” olarak betimlenmiştir. Bazen Ateş tanrısı ruhu beyaz giysiler içinde temsil edilip onu ak jalar “beyaz alev” ile ilişkilendirerek Kys-Ene “Bakire-Anne” olarak adlandırılmaktaydı. Duaların Buryat ve Altay versiyonlarında ateş ruhunun göksel kökeninin açıkça belirtildiğine dikkat edilmelidir. Buryat şamanik folklorunda ateşin sahibi genellikle bir erkek kişide gösterilir ve buna paralel olarak eşin eşlik eden bir çift olarak bahsedilir. Şamanik dualarda ateş sembolik olarak güneşsel, göksel işaretlerle ilişkilendirilir. Altay efsanelerinde ve mitlerinde ateş ana sadece konutu değil, Altay’ın sırtlarını da aydınlatırdı. Ateş ve güneş arasında da açık bir bağlantı olduğu görülmektedir. Altaylılara göre göz (ocak), adeta ateş ruhunun meskenidir. Bu nedenle ocak kutsal sayılan bir nesnenin statüsünü de kazanır. İyi dileklerde, ocağın sahibi genellikle demir çemberle kuşanmış bir kadın şeklinde görülmektedir. Efsanelerde ve mitlerde ocak başlığı, yanları ve ayağı olan bir ateş yatağı olarak kabul edilmektedir. Ocak başı geleneğine göre, inşa edilen küçük “sunak” üzerine kutsanmış kurdeleler bağlaması iç koyun yağı ve ardıç dalı koyması gerekmektedir. Ocak, demir sehpa yerine taştan yapılmışsa o zaman “dört kenarlı taş tagan”, “üçgen taş ocak” olarak da dua edilip dilekler de buldukları kutsal metinlerinde belirtilmiştir.⁴¹ Genel olarak bütün Şaman

39 Khalkha veya Kalka 15. yüzyıldan bu yana modern Moğolistan’daki Moğol halkının en büyük alt grubudur

40 Kara G, “Mongolian Literature, Türkic And Mongolian Literature”, s.738. https://en.unesco.org/silkroad/sites/default/files/knowledge-bank-article/vol_VI%20silk%20road_literature%20in%20turkic%20and%20mongolian.pdf 25.04.2024.

41 Dampilova L.S, Nayeve A.I, “*Simvolika Ognya V Tyurko-Mongol'skoy Fol'klorstik, Mur Nauki, Kul'tury, Obrazovaniya*”, 4 (23), 2010. s.29-30.

inançların da ateşi güneşin ve ayın bir parçası olarak gördüklerinden kutsal kabul etmektedirler. Şamanlığa göre ateş, temizleyici ve kötü ruhları kovucu bir özelliğe sahiptir. Bu sebeple Türkler, ateşe saygısızlık etmezler, ateşi suyla söndürmezler, ateşe saygısızlık edenin hastalanacağına inanırlardı.⁴²

5. Altay ve Diğer Türk Halklarında Ateş

Eski Türk kültürüne bakıldığında da ateş dışında da pek çok farklı kültürlerinin olduğu görülmektedir. M.Ö II. yüzyıllarda Çin kaynaklarının aktardığı kadarıyla Hunlarda güneş, Gök-Tanrı, yer-su, ay atalar ve ölümler kültü gibi kültürleri benimsedikleri bilinmektedir. Eski Türk örf, âdet ve inançlarından son devirlere kadar muhafaza edilmiş olan eski dinî anlayış, görüş ve geleneklerin kökeni araştırılırken, İskit ve Hun (H'pung-nu) çağında derinlerine kadar inmek ve Orta Asya'yı ve Doğu Avrupa'yı bir bütün olarak değerlendirmek gerekmektedir. Orta-Asya Şamanizm'inin esasları olan güneş, ay, yer, su, ata (cedd-i âlâ), ateş, ocak gibi bazı kültürler Anadolu da dâhil olmak üzere Türklerin var olduğu her coğrafya da farklı şekillerde de olsa devam ettiği görülmektedir. En güzel örnek ise Türklerin halen atalar kültürünün bir parçası olan ölen ataya saygı duyma ve ata mezarı kutsiyetinin Hun devri zamanından bu yana devam etmesi durumudur.⁴³ Göktürk efsanesine bakıldığında ise ateşi ilk defa bularak Türklerle öğreten atadan bahsedilmektedir. Göktürklerin bu atası yarı insan yarı tanrı şeklinde olarak tasvir edilmiştir. Buldukları coğrafyadan ötürü aşırı soğuğa maruz kalan Türkler o atanın ateşi bulması ile ısınarak yemek pişirebilmişlerdir. Göktürkler ateşi bulan bu atalarına büyük önem verdikleri aktarılmaktadır.⁴⁴

Türklerdeki ateş kültürüne ilişkin Jean Paul Roux'un sunduğu bilgilere göre; Theophylaktos Simokatta tarafından aktarılan en eski belgelerden biri 6. Yy. da batıdaki T'u-küe'ler hakkındadır. Theophylaktos, T'u-küe'lerin dinlerini işlediği bölümde şu ifadeleri kullanmıştır; *“Türkler ateşe fevkalade büyük saygı gösterirler, fakat sadece gök ve yerin yaratıcısına dua ederler ve onu tanrı diye adlandırırılar”* şeklinde ifade etmiştir. Fakat yine Roux'sun aktardığı üzere, Orhon ve Yenisey yazıtlarında ateşe ait verilerin bulunmaması bu aktarılan ifade de açık şekilde tezatlık oluşturduğunu ifade edilmiştir. Bu sebeple doğudaki T'u-küe'lerin ateş kültürünü bilmediği, batıdaki T'u-küe'lerin ise bu kültü eski İrânlılardan devraldıkları sonucunu çıkarılmıştır. Ateş kültürünün eski İrânlılardan davranıldığı kesinlik kazandığı takdirde, T'u-küelerin bu kültü

42 Kaya Muharrem, “Eski Türk İnanışlarının Türkiye'deki Halk Hekimliğinde İzleri”, *Folklor Edebiyat Dergisi*, C.7, S.25. Ankara, 2001. s.210.

43 Afanas'yev N. V. (Yakutsk), *Obraz dukha ognya v traditsionnykh verovaniyakh narodov Sibiri*, s.320

44 Ögel Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, Cilt I, Türk Tarih Kurumu, Ankara,2014. s.59.

tüm Türk dünyasına çok hızlı bir şekilde yayıldığı görüşünü savunulmuştur.⁴⁵ Fakat bu noktada Bahaddin Ögel'in bu konuda fikirlerini aktarmakta fayda olacaktır. Ögel, İndo- İnan kültür çevresinde ateş kültürünün yaygın olduğu ancak İnan ile Türk mitolojisi arasında derin ayrılıklar olduğunu, Türklerde ateşin bir tanrı olmadığı ve Tanrı tarafından gönderildiğine inandıklarını kısaca Türk düşüncesinde insan ruhunun ateşten yaratılmadığı ve insanın yaratılışında ateşin üst bir unsuru olmadığı görüşünü aktarmıştır.⁴⁶ Zerdüş inancı ile bu bağlamda net şekilde ayrılmıştır. Zerdüşlüğün genel özelliklerine bakıldığı zaman Zerdüşlük'te ateş önemli bir yer tutmaktadır ve bu dinde ateşin varlığını sürdürmesine dair önemli kurallar vardır. Kalıcı ateş kutsaldır ve söndürülmemelidir. Güneş ışığından özenle korunmalı ve açık havada bulundurulmamalıdır. Kalıcı olarak yanan ateş zerdüşlüğün karakteristik özelliği olarak kabul edilmektedir.⁴⁷ Hristiyanlığı etkileyen pagan dinlerinin en önemlilerinden biri olan Mitraizmdir. Bu inanç ise Zerdüşlüğün reformu olarak kabul edilmektedir.⁴⁸ MS 1. yüzyıldan 4. yüzyıla kadar Roma İmparatorluğun da Mitraizm'in kökü araştırıldığında Perslerdeki güneş ve ışıkla ilişkilendirilerek Mitraizme özgü inançlarını geliştirildiği görülmüştür.⁴⁹ Sadece Persler de değil Galya, Almanya, Tuna eyaletleri ve Suriye'deki Hawarte'deki birçok kalıntı da MS 4. yüzyılın sonlarına kadar bu inancın popülaritesini koruduğunu görülmüştür.⁵⁰ Mitranizm inancındaki kült yemeğinin yeni öldürülmüş boğanın postuyla örtülmüş bir masada Mitras ve Güneş tanrısının ziyafetini olarak görülüp ziyafetin onlara adandığı bilinmektedir.⁵¹ Güneş ve ateşin Zerdüşlükteki paralel öneminden yola çıktığında mitranizmdeki güneş ve ışık gibi figürlerin doğuş mantığının aynı olduğu açıkça görülmektedir.

Çinliler ise komşuları olan antik Türklerin "ateş tanrısı" olan "Ot Tengri"yi bildiklerini ve ona her sabah dua ettiklerini aktarmışlardır. Bir diğer kaynak olan X. yüzyıla ait Hudud Alam adlı eserde Kırgızların ateşe tapmaları belirtilmektedir. XII. yüzyılda İdris'i Türk halklarının bir listesini çıkarmıştır,

45 Roux Jean Paul, *Eski Türk Mitolojisi*, "BilgeSu Yayınları", Ankara, 2011, s.40

46 Ögel Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, Cilt.II, "Türk Tarih Kurumu", Ankara,2014. s.630.

47 Boucharlat Rémy, Fire Altars And Fire Temples In The First Millenma Bc/Adm The Iranian World: Some Remarks, "Proceedings of the 8th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East-University of Warsaw", Harrassowitz Verlag . Wiesbaden, 30 April – 4 May 2012. 7-26. s.8-9.

48 Abruzzi William, Mithraism and Christianity, 10.13140/RG.2.2.36486.52804.2018. s.2-3

49 MoeinAzimi, "MithraismLightofBuddhismAndManichaeism:SaviorFigure", 10.22541/essoar.169603512.25282051/v1. 2023. s.4

50 Eberhard Sauer, "Mithras and Mithraism", *Edinburgh Research Explorer University of Edinburgh*, 2024 s.1-2.

51 Roger Beck, "Ritual, Myth, Doctrine, and Initiation in the Mysteries of Mithras: New Evidence from a Cult Vessel". *Journal of Roman Studies*, 90, 145–180. 145.

listeye göre bu halkaların neredeyse hepsinin ateşe dua ettiğini aktarmıştır. Eski Türk kaynaklarında bu konu ile alakalı bilgilere rastlanmayışı ayrı bir merak konusu oluşturmaktadır. Ateş kültürünün net olarak neyi ifade ettiğini bilememekteyiz. Fakat eski Türklerde arındırıcı güç olarak kabul edilmektedir. Menander aktardığına göre, “*Türk büyüücüleri Roma elçisini alevlerin arasından yürüterek onu arındırıyorlardı*” şeklinde bilgilere rastlanılmıştır. Bu arınma geleneği Orta Asya’daki eski halklar arasında yaygın olup ve hiç değişmeyen geleneklerdendir.⁵² Eski Türk dininin de doğadan gelen ateş kültü çok önemli yer tutmaktadır. Altaylı Şamanist Türklerin ateş kültü üzerine aktardıkları bir efsane ise, “*İlk insanlar meyve ve ota beslendikleri için ateşe ihtiyaçları yoktu. Tanrı onlara et yemeklerini emir ettikten sonra ateşe ihtiyaç hasıl oldular. Ülgen gökten biri kara, biri ak iki taş getirdi. Kuru otları avucunda ezerek bir taşın üzerine koyup diğeriyle vurdu, otlar ateş aldı. Ülgen böylece ilk defa ateş yakmasını insanlara öğretip bu ateş atamın kudretinden taş düşmüş ateştir dedi*”⁵³ şeklinde anlatılmaktadır. Altaylılar ateşe doğru söyledikleri dualarında Ateş’e, Güneş ve Ay’dan ayrılmışsın derler ve ateşin gökten Ülgen tanrıdan ayrıldığına inanırlardı.⁵⁴ Böylece bu rivayetler ile ateşe olan saygı ve önem kat kat artmıştır. Bu anlatılardan dolayı Altaylılar ve Yakutlar ancak çakmak taşından elde edilen ateşi kutlu sayıldığı bilinmektedir. Abdulkadir İnan’ın aktardığına göre, Kuzey Altaylar’da bulunan oymaklar da damat ve gelin ilk gecelerinde yaktıkları ilk ateşi çakmak taşıyla yakması gerekmektedir. Üç gece ve gündüz bu ateşin yanında bulunurlar. Yakut Şamanistleri de âyin ve törenler için yaktıkları ateşi çakmak taşı ile yakarak ateşe “*ayn out*” (yani mukaddes ateş) tabirini kullanıp kibritle yakılan ateş ise “*nuşça out*” (yani Rus ateşi) tabirini kullanıp ayinlerde kullanmadıklarını aktarmıştır. Aile ocağında yanan ateş ise nasıl yakılırsa yakılsın, kutsal sayılmaktadır. Bir diğer önemli olay ise Türklerin ateşe bakıp kehanette bulunması olayıdır bu da çok eski bir gelenektir. Türkler ‘in ateşle kehanetlerine dair yine Abdulkadir İnan eserinde şu bilgileri aktarmaktadır; “*Türkler’in büyük hükümdarlarının muayyen bir günü vardır ki, o gün kendisi için büyük bir ateş yakılır. Bu ateşe kurban sunulur ve dualar okunur. Bu ateşin üzerinde büyük alevler yükselir. Bu alev yeşilimsi renkte olursa bereketli yağmur ve iyi mahsul olacaktır; kırmızı renkte olursa savaş olacaktır; sarı olursa hastalık ve salgın olacaktır; siyah olursa hükümdarın ölümünü yahut uzak yolculuğu gösterir*”.⁵⁵ Bu bilgilerden de anlaşıldığı üzere Ateş ritüelinden çıkarımlar yapıldığı açıkça görülmektedir. Eski Türkler

52 Roux Jean Paul, *Eski Türk Mitolojisi*, s.40-41

53 İnan Abdulkadir, *Eski Türk Dini Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1976 s. 42

54 İnan Abdulkadir, “*Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*”, “Türk Tarih Kurumu”, Ankara, 2015 s.67.

55 İnan Abdulkadir, *Eski Türk Dini Tarihi*, s. 42-43.

arasında ateş güneşin bir parçasığı göksel ateş olarak kabul edilmekteydi. Güneş ve ateş yaşam, gelişme ve nesillerle bağlantılı olmuştur. Bu sebeple ata olarak kadına ve yavrularına korucuyu olarak kabul edilmiştir.⁵⁶ Ateş ve ocak hayatın varlık kaynağı olarak tasarlandığı için Dünya'daki bütün yaşayanların ruhunun ocakta olduğu inancı oluşmuştur. Türk mitolojik düşünce yapısında halkların geleceğinin ateş ve ocakla ilgili olduğu düşünüldüğünden mitolojik dünyada bu kült bağlayıcı birleştirici fonksiyonu da üstlenmektedir. Bu yönüyle ateş ve ocak kültü merkez rolü oynamaktadır. Ateşe Ot Ene diye müracaat edilmesi koruyucusunun başlangıçta kadın olarak düşünülmesidir. Tarihî kaynaklara bakılarak ateşin koruyucusu ilk zamanlarda kadın olmuştur.⁵⁷ Nitekim ateşin sembolü olan üçgen şeklinin ocağa benzediğini görmekteyiz. Bu simgeyi dişil cinsiyet uzvu şeklinde benimsemiş olan toplumların bunu bereket, zürriyet anlamı taşıdığını örnek verebiliriz.⁵⁸ Türkler için ateşin arındırıcı gücüne ise Tatar Türklerinde olan hızlı gitmekte olan at aniden durur ise, o yolda sihir büyü olduğuna inanılması ve Atın rahatlatılması için saman ateşinden tütsü yapılması inancı örnek verilebilir. Böylece atları rahatsız edebilecek şeytanların kaçabileceklerine inanılırdı. Saha Türklerinin İslakh bayramında tören alanına ay biçiminde ak ağaçlar dikilir. Alanda ateşler yakılır ve bu ateşler tören bitinceye kadar söndürülmez. Akşamdan yere kırmızı serpilir, yakılan ateşle geçmiş yılın kötülüklerinin yok edildiği gelecek yılın güzelliklerinin müjdelenmiş olduğuna inanılır.⁵⁹

Eski zamanlarda Hint-Avrupa halkları arasında ateş sunakları yaygınlığı bilinmektedir. Ateş kültü, Orta Asya halkının ruhani yaşamının birçok yönüne dâhil edilmiş ve tezahürü günümüze kadar korunmuştur. Türkmenler, “odparaz” oldukları zamanlardan kalma kadim inançların kalıntılarını korumuşlardır. Ateşe tapanlar ateşe hürmetle ilgili ayinler, Zerdüştlük sayesinde özellikle yaygınlaşmıştır ve sadece İranlılar arasında değil, Türkler arasında da yaygınlaşmıştır.⁶⁰ Kafkas kökenli halklarda da ateşin de bir ruhu olduğu, onun kirletilmemesi ve su ile söndürülmemesi gerektiğine inanılırdı.

56 Salimova A.T, “Khranitel'nitsa Ochaga Umay I Kul't Zemnogo Ognya”, *Azerbaydzhanskiy Arkhitekturno-Stroitel'nyy Universitet*, Baku. s.415-416.

57 Bayat Fuzuli, *Türk Mitolojik Sistemi (Kutsal Dişi - Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İkel Mitolojik Kategoriler - İyeler ve Demonoloji)*, “Ötüken”, Cilt: II, İstanbul, 2021. s.155

58 Tanyu Hikmet, “Türkler de Ateşle ilgili inançlar”, I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, *DSİ Basım ve Foto-Film İletme müdürlüğü Matbaası*, IV. Cilt, Ankara, 1976. s.284.

59 Kalafat Yaşar, *Türk Halk İnanmalarından Hayvan Üslubu'nda Mitolojik Devridayım I*, “Berikan yayınları”, Ankara, 2013. s.27-105.

60 Kamoliddin Shamsıtdın, “Kul't ognya u tyurkov Sredney Azii”, Sledy imperiy. Sredneaziatskaya kul'tura ot Aleksandra Makedonskogo do Timuridov. “Suvenirnaya kolleksiya Galiny Anatol'yevny Pugachenkovoy”. Kabul-Bishkek: Frantsuzskaya arkeologicheskaya missiya v Afganistane / Frantsuzskiy institut tsentral'noaziatskikh issledovaniy, (Ed.G.A. Pugachenkova: Ruslan G. Muradov), 2018 s.283.

Çocukların ateşe çıış yapması yasaktı aileler bu konuda oldukça titiz davranarak çocuklarını bu durumdan korurlardı. Kaynatılırken taşan sütün ateşin payı ateş hakkı olduğuna inanılır.⁶¹ Hatta Eskiçağda Azerbaycan bölgesine “Azerbeykan” dendiğini “ateş” anlamındaki “azer” ile “mekân” anlamındaki “beykan” kelimelerinden oluşan “Azerbeykan” kelimesi “Ateşgâh” anlamına geldiği bilinmektedir.⁶² Azerbaycan’ın Bakü Surahanı kasabasında yer alan Ateşgâh mabedi bölge halkı ve dünyanın pek çok yerindeki halklar tarafından günümüzde halen kutsal kabul edilmektedir. Bu coğrafya da yaşayan topluluklar içinde antik devirlerden bu yana ateş kutsiyet arz etmektedir. Azerbaycan geleneğinde ateş kutsallığı, ateşe su dökerek söndürmenin yasak olması ve ateşin toprak atılarak söndürmesi şeklinde devam eden ritüel olarak görülmektedir. Yine Doğu Anadolu ve Azerbaycan’ın bazı yörelerde doğumun kolay olması ve anne adayının al basması gibi şeylere uğramaması için eşğin önünde ateş yakılır ve erkek at kişnetilmekteydi.⁶³ Bugün Anadolu toprakların da ateşin kutsal kabul edildiği pek çok ritüeller vardır. Özellikle Anadolu Alevileri için ateşin önemi büyüktür. Ateş ve ocakla ilgili ritüeller de çoğunlukla büyük cemlerinde rastlanılmaktadır ancak küçük cemler arasında yer alan “*ocak kazma*” töreninde ateşin ve ocağın kutsallaştırıldığı görülmektedir.⁶⁴ Geçmişten bugüne derinlemesine Ateş kültürüne bakıldığında Türklerin yayıldığı her coğrafyada ateşin kutsiyetini görmek mümkündür. Altaylardan Anadolu’ya uzanana kuşakta ateş kültü geniş Türk kültürünün en dikkat çeken kültlerindedir.

6. Sonuç

Altay halkları ilk dönemler ateşe yemeklerini pişirme ısınmalarını sağlaması gibi temel ihtiyaçlarını karşıladıkları için saygı duymuşlardır. Efsanelerine göre tanrı Ülgen’in onlara et yemeklerini emretmesi üzerine devamında ateşe ihtiyaç duymaları ateşe kutsallık affedildiğini göstermektedir. Ateşe tanrı olarak tapınmayıp tamamen saygı duyp tanrıdan geldiğine inanırlardı. Altaylılar için ateş sadece tanrılar ve ruhlarla değil aynı zamanda klanların koruyucu ruhu olan ocak ile temizleme ve iyileştirme işlevlerine de sahip olduğu bilinmektedir. Eski çağlardan bu yana Türklerde ateş ve ocak kelimelerinin bir anlamı da aile, soy, nesil

61 Kalafat Yaşar, *Anadolu Türk Mitolojisinden Yapraklar 1*, Berikan yayımevi, Ankara,2016. s.27.

62 Bulak Şahap, “Azerbaycan İsminin Kökeni ve Anlamı” *“The Journal of International Social Research”*, C.9, S.43, 2016. s.56.

63 Kalafat Yaşar, *Türk Kültürlü Halklarda Orta Asya’dan Ortadoğu’ya İnanç Göçü*, “Berikan Yayınları”, Ankara, 2011. s.73.

64 Çıblak Nilgün, “Tahtacılar da Ateş ve Ocak Kültü”, 2. *Uluslararası Türk Kültür Evreninde Alevilik Ve Bektaşılık Bilgi Şöleni Bildiri Kitabı*, C.1, Ankara, 2007. s.675.

olarak tanımlanmıştır. Ateşin kötü ruhların hanelerine girmesine izin vermediğine ve insanların kötü düşüncelerini ortadan kaldırdığına ayrıca ölülerin ruhlarını korkuttuğuna inanılıyordu. Ayrıca ev eşyaları, yeni doğan beşiğı ve ağıllar ateşle tütsülenmekteydiler. Ateşle arınan Altaylılar için Otene'ya (yanan Ateş Ana) kavramı da oldukça önemliydi. Ateş ana bir aile üyesi, aile ve boyun hamisi olarak antik çağlardan beri koruyucu olarak görülüp saygı duymaktaydılar. Ayrıca Şamanların ayinleri ateşin etrafında gerçekleşmekteydi. Altay kültürünün bir parçası olarak bahsettiğimiz ateş kültürünün işleyiş tarzı sadece Altaylılar için değil pek çok toplum için benzer şekilde ortak kültür öğeleri oluşturmuştur. Özellikle konumuz dahilinde olan farklı Türk halkları ve Buryatların Altaylardaki Ateş kültü ile benzerliklerine bakıldığında kültürler arasındaki etkileşim açıkça görülmektedir. Buryatlarla Altaylar arasında Ateş kültü üzerinden bakıldığında ortak olarak kutsiyet arz ettiği ortaya konmaktadır. Her iki kültürde de Ateş arınmayı simgelemiş ve ocağın koruyucu gücü olmuştur. Kültürel olarak bakıldığında Türklerin yayıldığı tüm coğrafyalarda ortak geçmiş izlerinde ateş kültürünün etkisi olduğu görülmüştür. Sonuç olarak kadim Altay halkları için ateş tanrı ile iletişimi kurmak için kullanılmış bir iletişim aracı olup haneyi koruma, arınma gibi pek çok misyonu barındırmıştır. Aynı şekilde farklı Türk halkları ve Buryatlar içinde benzer ortak değerler olduğu görülmektedir. Ateş kültü bugün halen bütün Türk geleneklerinde izleri bulunan ve farklı formlarda karşımıza çıkan köklü bir kültürdür. Altay dağlarından Anadolu'yu da içine alarak Balkanlara kadar uzanan geniş Türk kuşağında bu kültü görmek Türk gelenek ve göreneklerinin yayıldığı coğrafyanın genişliğini de ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- A.T Salimova, “Khranitel’nitsa Ochaga Umay I Kul’t Zemnogo Ognya”, *Azerbaydzhanskiy Arkhitekturno-Stroitel’nyy Universitet*, Baku. 410-423.
- ABRUZZI William, Mithraism and Christianity, 10.13140/RG.2.2.36486.52804.2018.
- AFANAS’YEV N.V. (Yakutsk), “Obraz dukha ognya v traditsionnykh verovaniyakh narodov Sibiri”, *Sbornik nauchnykh statey «Vserossiyskiy kongress fol’kloristov»* 2020, 320-325.
- BAYAT Fuzuli, *Türk Kültüründe Kadın Şaman*, Ötüken, İstanbul, 2015.
- BAYAT Fuzuli, *Türk Mitolojik Sistemi (Kutsal Dişi - Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İlkel Mitolojik Kategoriler -İyeler ve Demonoloji)*, Ötüken, Cilt: II, İstanbul, 2021.
- BOUCHARLAT Rémy, Fire Altars And Fire Temples In The First Millenna Bc/Adn The Iranian World: Some Remarks, *Proceedings of the 8th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East -University of Warsaw*, Harrassowitz Verlag . Wiesbaden, 30 April – 4 May 2012.7-26.
- BULAK Şahap, “Azerbaycan” İsminin Kökeni ve Anlamı” *The Journal of International Social Research*, C.9, S.43, 2016.
- CONTRERAS Daniel A, Not Just a Pyramid Scheme? Diversity in Ritual Architecture at Chavín de Huántar, *Rituals of the Past Prehispanic and Colonial Case Studies in Andean Archaeology* (Ed: Silvana A . Rosenfeld and S tefanie L .Bautista), *University Press of Colorado*, 51-77
- ÇIBLAK Nilgün, “Tahtacılar da Ateş ve Ocak Kültü”, 2. Uluslararası Türk Kültür Evreninde Alevilik Ve Bektaşilik Bilgi Şöleni Bildiri Kitabı, C.1, Ankara, 2007.
- DAMPİLOVA L.S, Nayeve A.I, “Simvolika Ognya V Tyurko-Mongol’skoy Fol’kloristik, *Mır Nauki, Kul’tury*”, *Obrazovaniya*, 4 (23), 2010.
- DİLEK İbrahim, “Kült Kavramı ve Söz Kültü”, *Biliğ, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* , 95, 2020.
- EBERHARD SAUER, “Mithras and Mithraism”, *Edinburgh Research Explorer University of Edinburgh*, 2024.
- ERGUN Pervin, *Sibirya Türklerinin Destanlarında İyeler*, Kömen Yayınları, Konya, 2019.
- ERGUN Pervin, *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*, “Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları”, Ankara, 2004.
- ESİN Emel, *İslamiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihli ve İslam’a Giriş*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1978.
- ESİN Emel, *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalcı Yayınevi, 1979

- GÖMEÇ Saadettin, Eski Türk İnanıcı Üzerine Bir Özet, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2003, cilt: XXI, sayı: 33, 79-104.
- HALKİAS Georgios T, Fire Rituals by the Queen of Siddhas: The Aparimitayur-homa-vidhi-nama in the Tengyur, Homa Variations, The Study of Ritual Change Across The Longue Dure, (Ed; Richard K. Payne and Michael Witzel) *Oxford Universty Press*, 2016. 225-245.
- https://en.unesco.org/silkroad/sites/default/files/knowledge-bank-article/vol_VI%20silk%20road_literature%20in%20turkic%20and%20mongolian.pdf
25.04.2024.
- İNAN Abdulkadir, *Eski Türk Dini Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1976.
- İNAN Abdulkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015.
- KALAFAT Yaşar ,Türk Halk İnanmalarından Hayvan Üslubu'nda Mitolojik Devridayım I, Berikan yayımları, Ankara, 2013.
- KALAFAT Yaşar, Anadolu Türk Mitolojisinden Yapraklar I, Berikan yayınevi, Ankara,2016.
- KALAFAT Yaşar, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Berikan yayınevi, Ankara, 2010.
- KALAFAT yaşar, Gregoryen Türklerde Halk İnançları, Berikan yayınevi, Ankara, 2012.
- Kalafat Yaşar, Halk İnançlarından Mitolojiye I, Berikan Yayınları, Ankara,2009.
- KALAFAT Yaşar, Türk Kültürlü Halklarda Orta Asya'dan Ortadoğu'ya İnanç Göçü, Berikan Yayınları, Ankara, 2011.
- KAMOLIDDIN Shamsıtdın, “Kul't ognya u tyurkov Sredney Azii”, *Sledy imperiy, Sredneaziatskaya kul'tura ot Aleksandra Makedonskogo do Timuridov, Suvenirnaya kolleksiya Galiny Anatol'yevny Pugachenkovoy*, Bishkek: Frantsuzskaya arkhelogicheskaya missiya v Afganistane / Frantsuzskiy institut tsentral'noaziatskikh issledovaniy, (Ed.G.A. Pugachenkova: Ruslan G. Muradov), 2018.
- KAYA Muharrem, “Eski Türk İnanışlarının Türkiye'deki Halk Hekimliğinde İzleri”, *Folklor Edebiyat Dergisi*, C.7, S.25. Ankara, 2001.
- KOVALEVSKIY S. A, “Kuzbasskiy Gosudarstvennyy Tekhnicheskiiy Universitet Ognennyye Rituly V Epokhu Pozdney Bronzy U Naseleniya Irmenskoy Kul'tury”, Problem Y Istoriko-Kul'turnogo Razvıtiya Drevnikh traditsionnykh Obshchestv Zapadnoy Sibiri I Sopredel'nykh Territoriy, *M At Yerialy XIII Zapadno-Sibirskoy Arkheologo-Et Nografigheskoy Konferentsii K 100-Letnyu So Dnya Rozhdeniya V.N. Chernetsova Izdatel'stvo Tomskogo Universiteta*, 2005, 306-308

- KUMARTAŞLIOĞLU Satı, *Türk Kültüründe Ateş ve Ocak Kültü*, Kömen Yayınları, Konya, 2016.
- LACHKOVO M.K, “K voprosu o noyavleniikulta ogryyo u Andronovskikh Plennen” *Tuğan Jer, İstoria Kostanayskoy oblasti v kraevedicheskiĥ İsledovaniakh u Publikistike*, Lisakov 2018, Kostanay, KTU K Lisakovskiy Muzei İstori i Kultury Verkhnoĥo Pritoboliya, 26-29
- MANZHİGEYEV Yi. A, *Buryatsky Shamanisticheskiye İ Doshamanisticheskie Termini*, Izdatelstvo “Nauka”, Moskva, 1978.
- MOEİN Azimi, “Mithrain Light of Buddhism and Manichæan: Savior Figure”, 10.22541/essoar.169603512.25282051/v1. 2023.
- OYUNTUNGALAG Ayushiyin, *Buryaty Mongolii*, Nachionalnaya Biblioteka RB, Ulan-Ude, 2016.
- ÖGEL Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, Cilt I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014
- ÖGEL Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, Cilt.II, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.
- PEREIR Gregory, Transforming the Body Fire Rituals Involving the Body in Ancient Michoacán, Mexico, en Vera Tiesler y Andrew K. Scherer (eds), *Smoke, Flames, and the Human Body in Mesoamerican Ritual Practice*, *Dumbarton Oaks Research Library & Collection*, Washington D.C, 321-45.
- ROGER Beck, “Ritual, Myth, Doctrine, and Initiation in the Mysteries of Mithras: New Evidence from a Cult Vessel”. *Journal of Roman Studies*, 90, 145–180.
- ROUX Jean Paul, *Eski Türk Mitolojisi*, BilgeSu Yayınları, Ankara, 2011.
- SALBIYEV T. K, “Skifo-Sarmatskoye Yadro Osetinskoy Religiozno-Mifologicheskoy Sistemy (kul’t ognya)”, *Vladikavkazskiy Nauchnyy Tsentri Rossiyskoy Akademii Nauk Tsentri Skifo-Alanskikh Issledovani İm*, V. I. Abayeva, Nartamongæ, Cilt. XIV, Paris, 2019. 237-289.
- STAVROS D. Kiotsekoglou, Manolis G. Varvouni, Sun Worship, Fire Worship And Fertility Ceremonies In Thrace, Megalithic Monuments And Cult Practices, *Proceedings of the Third International Symposium*, Blagoevgrad, 8-9 September 2020.454-464.
- TADYSHEVA N, “Sacred Triad Of Fire-Milk-Tree: Religious And Mythological Representations Of The Altai-Sayan Turks”, *Journal Of History*. №2 (93). 2019.
- TANYU Hikmet, “Türkler de Ateşle ilgili inançlar”, I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, *DSİ Basım ve Foto-Film İletme müdürlüğü Matbaası*, IV. Cilt, Ankara, 1976.
- WINDER Belinda, Positive aspects of fire: Fire in ritual and religion, *The Irish Journal of Psychology*, Vol. 30 No. 1, November 2012, 5-19.